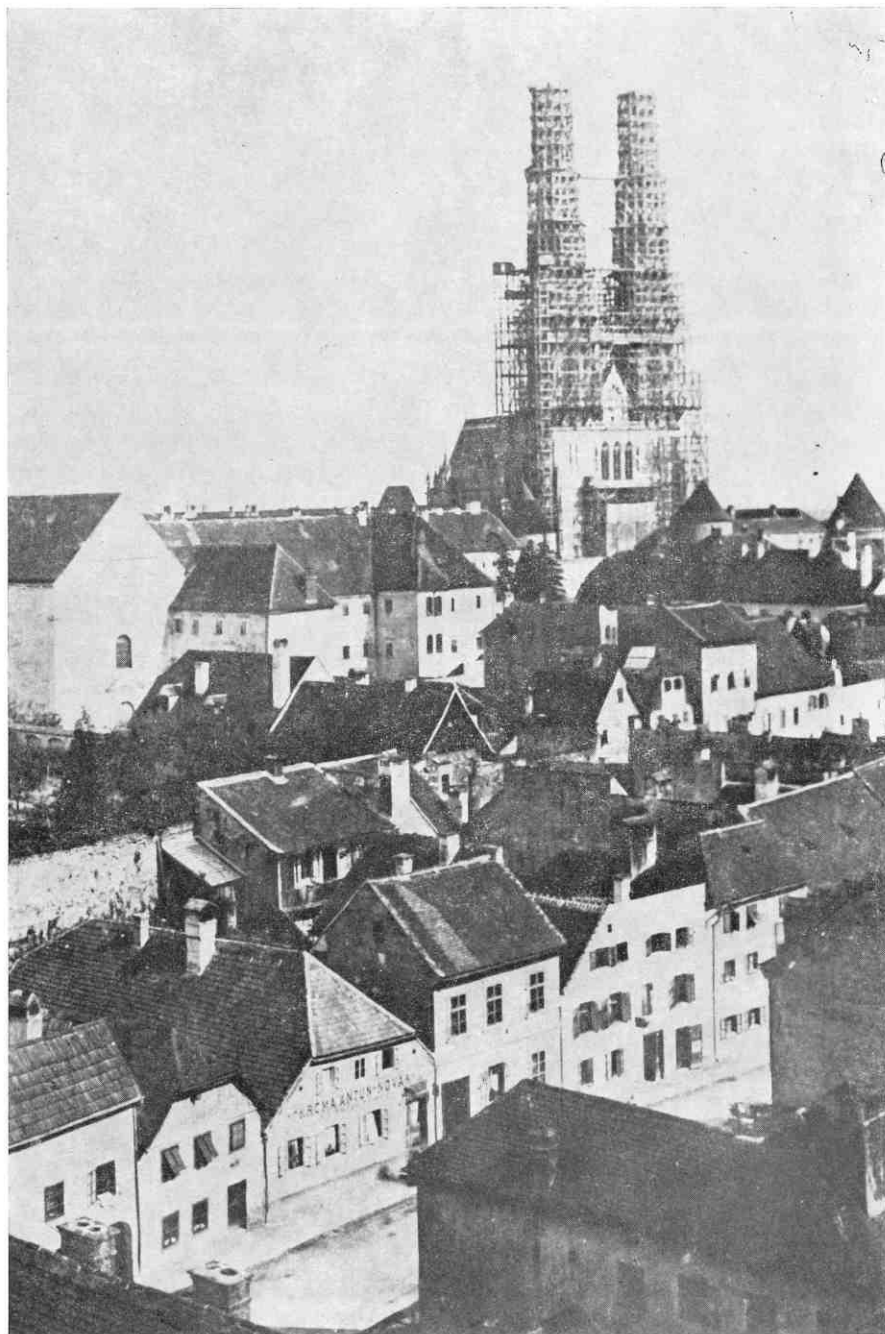

zagreb u vrijeme hermanna bolléa

franjo buntak

Htio bih govoriti o Zagrebu u vrijeme kad je ovdje živio, boravio i djelovao arhitekt Hermann Bollé. Ali mogao bih govoriti samo ponešto, jer reći sve ili mnogo o našem gradu u to doba nije moguće u tako kratko vrijeme, koje mi stoji na raspolaganju. To više što se u velikom vremenskom razdoblju od sedamdesetih godina 19. stoljeća do poslije prvoga svjetskog rata Zagreb naglo razvijao i mnogo se toga u njemu dogodilo. Pruža mi se jedino

mogućnost da nabacim neke činjenice i pojave ne ulazeći u detalje, tek da eventualno spomenem koju zanimljivost, kakva se inače ne čuje i ne može se naći u znanstvenoj povijesti grada.

U gotovo pet desetljeća Bolléova boravka u Zagrebu naš se grad razvio više nego ikada dotad. Taj je razvoj započeo poslije apsolutizma šezdesetih, a nastavio se postupno sedamdesetih, osamdesetih i

devedesetih godina na svim područjima, posebno na području izgradnje i teritorijalnog uređenja grada; Donji grad između Ilice, željezničke pruge, Draškovićeve i Ljubljanske ulice (danas Braće Oreški) izgradio se u tom razdoblju i dobio oblik kakav ima danas.

U tim posljednjim desetljećima 19. i na početku 20. stoljeća živjelo se u atmosferi mađaronske protunarodne politike — naročito za bana Khuena Héderváryja, a i poslije, za vrijeme nekoliko njegovih nasljednika sve do sloma monarhije.

Kao reakcija, javljaju se protesti protiv mađarskih presizanja i pokušaja mađarizacije na zagrebačkim ulicama, dolazi do demonstracija, od kojih su bile najburnije u kolovozu 1883. u povodu afere s grbovima, u listopadu 1895. kad je spaljena mađarska zastava, u proljeće 1903. u povodu stavljanja mađarskih natpisa i 1912. u vezi s krvavim događajima u Sarajevu i Jukićevim atentatom na bana Cuvaja.

Usporedo s političkim potčinjavanjem javljaju se i pokušaji ekonomskog potčinjavanja. U Khuenovo vrijeme strani kapital sve više prodire u našu zemlju, podiže ovdje tvornice, vlada financijama, trgovinom i obrtom. I u Zagrebu se tada grade tvornice, ali one koje su odgovarale stranom kapitalu, tj. koje neće konkurirati njegovoj zemlji. A to je uglavnom bila prehrambena industrija.

Bolji uvjeti za razvoj industrije u Zagrebu nastaju na početku 20. stoljeća, kad je gradska općina dala posebne olakšice osnivačima industrija. Zagreb tako postaje najjači industrijski centar tadašnje Hrvatske. Razvoju industrije pogoduje i širenje željezničke mreže, koja Zagreb povezuje sve više sa svim našim krajevima i morem, a što je bilo osobito važno, i sa srednjom Evropom.

Zahvaljujući razvoju ekonomskih uvjeta, jačanju privrede i trgovine oživljava u Zagrebu izgradnja, koja je započela već sedamdesetih godina, a osobito je veliki podstrek dobila nakon potresa 1880. Do početka sedamdesetih godina 19. stoljeća osim nekoliko izdanaka, kao što su bili Savska cesta, Gajeva i Petrinjska ulica, izgrađeni Zagreb nije sezao prema jugu ni do današnje Ulice braće Kavurića. Tek kad je tu 1871. sagrađena velika Kukovićeve kuća, bio je to prvi njegov prodor prema jugu od glavne linije što su je činili Ilica i Jelačićev trg (Trg Republike).

U kasnijim sedamdesetim godinama, napose za bana Ivana Mažuranića, izgradnja se nastavlja. Na Zrinjevcu se gradi palača Jugoslavenske akademije, a to je pospješilo izgradnju ovoga trga koji je 1873. prestao služiti kao sajmište i počeo se već

tada preuređivati u park. Potkraj sedamdesetih godina na mjestu starih i neuglednih kuća i daščara počele su se ovdje graditi palače, pa se već u to vrijeme Zrinjevac prilično izgradio. U idućem desetljeću bit će gotovo potpuno izgrađen.

U sedamdesetim godinama grade se i zgrade Glazbenog zavoda u Gundulićevoj ulici i Gospodarskog društva na Sveučilišnom trgu. Time je bio dan poticaj za izgradnju nove Gundulićeve ulice i Sveučilišnog trga.

Izgrađivanjem Zrinjevca, početkom izgradnje Gundulićeve ulice i Sveučilišnog trga dan je istočnom, središnjem i zapadnom dijelu najužeg središta Donjeg grada jak impuls za daljnji razvoj, koji će se u naredna dva desetljeća naglo širiti prema jugu, istoku i zapadu.

Ali već u početku sedamdesetih godina otvorene su i počele se izgrađivati, uz neke stare, i nove ulice današnjeg središta: Berislavićeva, Kačićeva, Kavurićeva, Medulićeva, Preradovićev trg, Radnički dol i Nazorova ulica.

Građevna djelatnost bila je naročito intenzivna osamdesetih godina poslije velikog potresa. U to vrijeme nastaju ili se jače izgrađuju mnoge ulice u središtu, kao Boškovićeve, Amruševa, Đorđićeva, Draškovićeve, Dalmatinska, Klaićeva, Krajiška, Ljubljanska, Primorska, Prilaz JNA i dr.

Kao šetališta uređuju se tada Tuškanac, Josipovac i Cmrok. Osamdesetih i devedesetih godina dobio je uglavnom svoj današnji oblik i Trg maršala Tita, gdje su tada sagrađene zgrade bivšeg Sokola i Kola (1884), Učiteljskog doma (1887—8), Muzeja za umjetnost i obrt (1888), Narodnih novina (1893) i Hrvatskog narodnog kazališta (1895).

Osamdesetih godina otvara se i počinje izgrađivati i Strossmayerov trg na kojem se prvi pojavljuju Vranicanijeva palača (Moderna galerija slika) i stari kemijski laboratorij građen po Bolléovu nacrtu 1889.

Današnji Trg Republike počinje se u to vrijeme pretvarati iz više-manje provincijskog u trg velegradskog tipa. Donosi se novi plan izgradnje njegove sjeverne i istočne strane. Grad nudi besplatno zemljište svima koji tu sagrađe kuće do 1884. Tako se tu umjesto provincijskih jednokatnica počinju graditi reprezentativne zgrade na dva, tri ili četiri kata.

Godine 1892. gradi se Glavni kolodvor, pa to potiče daljnju izgradnju prema jugu, i to prvenstveno Tomislavova trga, a zatim i svih okolnih ulica: Šenoina, današnje Ulice 8. maja, Mihanovićeve, Svačićevog i Marulićevog trga, donjeg dijela Gundulićeve, Preradovićeve i Gajeve ulice.

Kao južna granica ovog središnjeg dijela Donjega grada uređen je u Mihanovićevoj ulici u to vrijeme i Botanički vrt (1890).

I tako je nastao strogi centar današnjega Donjeg grada s brojnim ulicama, trgovima, parkovima, omeđen sa sjevera Ilicom i današnjim Trgom Republike, na zapadu Ljubljanskom i na istoku Draškovićevom ulicom.

U tom centru sagrađene su potkraj 19. i na početku 20. stoljeća, osim već spomenutih i druge istaknute javne zgrade kao: Umjetnički paviljon na Tomislavovu trgu (1897), srednjoškolska zgrada na Rooseveltovu trgu (1895), Sveučilišna knjižnica na Marulićevu trgu (1913), bolnica na Vinogradskoj cesti (1897), protestantska crkva sa školom na uglu Gundulićeve i Ulice braće Kavurića (1884), kasarna u Ulici braće Oreški (1888), isusovačka crkva u Palmotićevoj ulici (1902), crkva sv. Blaža na Prilazu (1915), itd., a od početka osamdesetih godina 19. stoljeća do drugog desetljeća 20. stoljeća izgrađuju se po Bolléovim nacrtima i arkade na Mirogoju.

Brojne zgrade u središtu grada razni graditelji i arhitekti: osim Bolléa djeluje u Zagrebu u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća niz graditelja koji su sudjelovali u izgradnji i oblikovanju središta grada. To su Janko Jambrišak, Kuno Waidman, Janko Grahor, Ferdinand Kondrat, Gjurio Carnelutti, Vjekoslav Šafranek, Vjekoslav Bastl, Hugo Ehrlich, Lav Hönigsberg, Julio Deutsch, Viktor Kovačić, Rudolf Lubinski, Dionis Sunko, Martin Pilar i drugi.

Gradsko zastupstvo donosi u to vrijeme brojne regulatorne osnove pojedinih dijelova grada i pojedinih ulica, osniva odbor za poljepšanje grada i odobrava sredstva za uređenje perivoja, nasada, trgova, sađenje drvoreda u pojedinim ulicama itd. U tom razdoblju osim Zrinjevca, Strossmayerova i Tomislavova trga uređuju se i Svačićev, Rooseveltov, Sveučilišni i Preradovićev trg, a na Gornjem gradu Jezuitski trg i Strossmayerovo šetalište. Uređuju se i Rokov perivoj, Tuškanac i Cmrok.

Grad se i teritorijalno širio, a povećao mu se naglo i broj stanovništva. Kad je ovamo došao Bollé, Zagreb je imao manje od 30.000, a kad je prestao u njemu djelovati, više od sto tisuća stanovnika.

U drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća dobio je Zagreb sve osnovne tekovine modernoga grada: još 1862. plinaru, 1878. vodovod, 1888. telefon, 1889. uspinjaču, 1890. tramvaj, potkraj devedesetih godina kanalizaciju itd.

Zagreb već ima Akademiju znanosti, koja je bila otvorena još 1867, a 1874. otvara se Sveučilište, 1875. Glazbeni zavod, 1884. Strossmayerova galerija slika; u daljnjem tijeku osamdesetih i devedesetih godina osnivaju se i razna naučna, prosvjet-

na i stručna društva i ustanove kao odraz kulturnih, naučnih i prosvjetnih nastojanja vremena. Kulturni, naučni i umjetnički život Zagreba u posljednjim desetljećima 19. i na početku 20. stoljeća pokazuje neprekidni napredak. U to vrijeme Zagreb je postao i središtem likovnog umjetničkog života. Ovdje se osniva Društvo hrvatskih umjetnika (1898), djeluju svi tadašnji najpoznatiji hrvatski likovni umjetnici, priređuju se umjetničke izložbe, osim Umjetničkog paviljona grade se i umjetnički atelijeri, osniva se prva umjetnička škola iz koje se razvila današnja Umjetnička akademija. Tu se udružuju mladi intelektualci, književnici i likovni umjetnici, koji svojom umjetnošću žele dokazati da Hrvati postoje kao samostalan narod, ravnopravan svim ostalim narodima.

Središte toga kulturnog i naučnog života bio je Donji grad. Ovdje se uz Akademiju, kazalište i Sveučilište nalaze i gotovo sve druge najvažnije kulturne, naučne i umjetničke ustanove. Gornji grad ostaje uglavnom samo politički centar.

Zagreb se, dakle, u vrijeme Bolléova boravka intenzivno razvijao na mnogim područjima i dobio oblik i značajke kulturnoga zapadnoevropskog grada. Međutim, bilo je u tom vremenu ovdje i nekih pojava koje nisu išle u prilog takvu dojmu o našem gradu. Kroz njegovo današnje središte npr. tekli su još potoci, ulice su bile neasfaltirane i noću mračne, pločnici vrlo loši, kanalizacija i električna rasvjeta dolaze relativno kasno.

Potok Tuškanac još je potkraj osamdesetih godina tekao otvoren kroz današnju Dežmanovu i Frankopansku ulicu, preko Sveučilišnog trga i dalje prema jugu. Godine 1887. spominje se da je bio zamuljen, prljav, a korito trošno, pa ga je trebalo popraviti ili nanovo napraviti. Potok je nadsvoden tek devedesetih godina.

Nedaleko je tekao otvoren i potok Kraljevec iz Zelengaja preko Britanskog trga, paralelno s Kačićevom ulicom preko Prilaza i Klaićeve ulice. Na početku devedesetih godina bio je presvoden samo na jednom dijelu Britanskog trga, a na ostalom tek 1903. Ali Kačićevom ulicom pa prema jugu tekao je i dalje otvoren, iako je bio prljav, smrdljiv i uvijek pun otpadaka i smeća. Jedan zastupnik u Gradskoj skupštini 1903. upozorava gradonačelnika da je »potok Kraljevec koji teče kroz Prilaz i Jelisinu ulicu tako zasmrađen i okužen, da bi se uslijed toga mogla raširiti zarazna bolest«. No gradska općina nije imala novaca da potok presvodi, pa je on tako tekao još i 1907.

Najpopularniji, a po prljavštini isto tako poznat, bio je potok Medveščak. Nekada slikovit, s mostićima i mjestimično zarubljen drvećem, postao je on sada velika smetnja centru grada. Do 1898. te-

kao je i otvoren Tkalčičevom ulicom, iza kuća na sjevernoj strani Trga Republike, prelazio Bakačevu ulicu, gdje je bio premošten drvenim mostom, zavijao prema Jurišićevoj ulici, odakle je skrenuo prema Draškovićevoj i dalje prema jugoistoku. Borbe s njegovim poplavama i neugodnosti s njegovom zagađenošću prestale su tek 1898, kad je bio napokon nadsvođen i preložen u dolinu Ribnjaka, odnosno u ulicu Medveščak. Tada su nestali i mostići, koji su preko njega vodili do kuća u Tkalčičevoj ulici. Nestao je i čuveni Krvavi most; ruše ga 1899. godine radnici, od kojih je jedan tom prilikom smrtno stradao kao njegova posljednja žrtva. Ulice u središtu grada, pa i glavne, bile su do devedesetih godina i do prvih godina 20. stoljeća bez taraca, neasfaltirane, a pločnici većinom neizvedeni. Ulice se pošljunčuju šljunkom iz Trnja ili posipaju tzv. cestovnim posipalom iz kamenika u Gornjoj Bistri. Godine 1891. dobio je grad prvu ponudu za taracanje ulica kockama od granita od poduzeća Franza Greina u Grazu, ali je nije mogao prihvatiti jer nije imao novaca. I Ilica je bila pošljunčena, pa i onaj dio između Trga Republike i Frankopanske ulice, koji je tvrtka Grein potaracala granitnim kockama tek 1898. S obzirom na »veliki i teški tovarni promet« potaracan je 1904. i dio između Mesničke i Kačićeve ulice. Godine 1904. stanovnici i kućevlasnici Ilice podnijeli su predstavku gradskom zastupstvu i Kr. zemaljskoj vladi, u kojoj mole da se u Ilici od Jelačićevog trga do Mesničke ulice mjesto granitnih kocaka stavi asfalt, jer »Ovuda kreće kažu korzo« za koji je asfaltirana ulica pogodnija. Njihovoj molbi udovoljeno je tek 1910, a granitnim kockama izvađenim u Ilici iste godine bila je potaracana Masarykova ulica od Gundulićeve do Sveučilišnog trga. Dio od Preradovićeve do Gundulićeve bio je granitom potaracan 1904, »jer je taj dio bio vrlo prometan, u trošnom stanju i nije se dugo popravljao«. Osim pokušaja 1911, da se neke ulice (kao Draškovićeve od Vlaške do Jurišićeve) potaracaju kockama od porfira, nisu se više prije rata ulice taracale granitnim kockama, nego su se počele asfaltirati. Tek na ulgovima glavnih ulica u središtu Donjega grada izvođeni su od granitnih kocaka prijelazi s jedne strane ulice na drugu (kao danas »zebre«), da se građani za kišna vremena ne zablate.

Zanimljivo je da je tada prilično periferna ulica, Mihanovićeva, bila prva asfaltirana, i to 1906, od Tomislavova trga do Haulikove ulice (vjerojatno zbog željezničke prometne uprave). Zatim je od 1907. do rata bio djelomično asfaltiran današnji Trg Republike, Zrinjevac, Strossmayerov trg i dio glavnih ulica u centru grada. Itd.

Do 1889. nije u Donjem gradu pred mnogim kućama bilo ni pločnika. Te je godine gradsko zastupstvo donijelo odluku da se za pločnike mora

upotrijebiti keramit ili asfalt, a i obvezu za kućevlasnike da postavljaju, odnosno plaćaju, pločnike.

Zanimljivo je kako su se još potkraj stoljeća pranske ulice za sušnih ljetnih dana polijevale. Za to su se upotrebljavala kola s velikom bačvom punom vode, na čijoj je stražnjoj strani izlazilo gumeno crijevo kojim je jedan radnik mahao lijevo-desno i tako polijevao cestu.

Godine 1862. dobio je Zagreb plinaru, ali se ulice još osamdesetih i dijeom devedesetih godina rasvjetljuju petrolejskim svjetiljkama, a samo tu i tamo plinom. Pa i ta petrolejska rasvjeta bila je vrlo škrt: po jedna, dvije ili koja svjetiljka više u čitavoj ulici, već prema njezinoj duljini i važnosti. Malo je koja ulica imala nešto više svjetiljaka. Tako je npr. Palmotićeva ulica do 1898. bila rasvijetljena s devet petrolejki; one su, pošto je u nju te godine uveden plin, bile premještene u drugih sedam ulica, od kojih je većina dobila samo jednu svjetiljku. Mnogo je bilo takvih ulica koje su imale samo po jednu petrolejku, a pogotovo one na najbližoj periferiji. Petrolejem su se rasvjetljavale i neke ulice u centru grada još na početku našeg stoljeća. Donja Ilica od Pivovare do Črnomerca imala je još 1905. vrlo slabu petrolejsku rasvjetu, a dio Primorske ulice, npr., između Ilice i Prilaza bio je rasvijetljen samo s dvije petrolejke, što je po mišljenju gradskog poglavarstva bilo dovoljno »jer je taj dio Primorske ulice još slabo izgrađen, a i promet je u njemu neznatan« — a nema ni novaca da se tu uvede plinska rasvjeta!

Javna plinska rasvjeta počela se nešto više uvoditi istom osamdesetih godina, ali još dosta sporo, jer je vladala oskudica plina i jer gradsko zastupstvo nije imalo uvijek povjerenje u plin, koji je, kažu, često slabo gorio i prema tome i slabo svijetlio. A dakako, u prvom redu, nije uvijek bilo novaca za uvođenje plina.

I gradska kanalizacija počela se uvoditi tek devedesetih godina, iako je jedna osnova za nju bila gradskom zastupstvu ponuđena još 1882.

Sliku naprednog i urednog grada kvarilo je sigurno i napušteno pravoslavno groblje, koje se još 1905. godine nalazilo na uglu Iličkog trga i Pantovčaka.

Usprkos svim tim nevelegradskim pojavama, Zagreb se, kao da mu one nisu smetale, neprestano i uspješno razvijao sve do prvoga svjetskog rata (kad je razvoj bio prekinut), a poslije rata još intenzivnije.

Ali Bolléov život bio je prekinut tako reći već na početku te nove poslijeratne ere. On je dugo živio i djelovao u Zagrebu, pa je sigurno da u ovom kratkom prikazu nisam mogao opisati sve što je grad za to vrijeme proživio.